

GOMBO LA ISIMU TUMI

NI KUFUWATA SAŢI ZA MAJAGINA WA ISIMU

DKT. MOHAMED KARAMA, UNIVERSITY OF KABIANGA

Mayelezo Mačace Kuhusu ‘Vita’ Kama Ilivokuja Katika Makala ya ‘Yatokanayo Na Mkaza’

Hivi majuzi Maalim Abdilatif Abdalla (2024) aliyenreleza ufafanuzi wake kuhusu neno ‘mkaza’, makala yaliyosambazwa kenye mtanrawo wa kijamii; nami piya aliniletaya nakala hiyo kikašani mangu, namšukuru ka hisani hiyo. Bila ya kuregeleza yaliyoelezwa katika makala haya ya Mkaza, awali Maalim alisibu ka kutufunuliya kuwa asili ya ‘vita’ ni ‘kita’; kamba yačokana na /ki-ta/ na ikawa /ki-/ ni kiyambiši ča ngeli na /-ta/ ni kitenzi čake (Abdalla [2017] akinukuliwa katika čaka la Kina Wenyewe, 2017)¹. Mreješo wetu huu uřahusu asili na fasili aliyoyeleza Maalim kuhusu ‘vita’ na ‘kita’ lakini ničanganuwa kiisimu na maoni yangu yačakuwa řafauti na yake.

Kwa kutumiya řarařibu ya Ulinganiši na mapisi yaliyoko baina ya luęa zilizosampuliwa na kiSwahili nripo tulipočota na kučanganuwa data yetu. Tumečaguwa sampuli ya luęa ‘kuu’ za mabara mane: Afrika, Ulaya, Asiya, Amerika Kusini kwa sababu luęa hizo zili(na)řagusana na kiSwahili kwa ukuruba (kimasafa) au sababu za kiyučumi, kijamii, au, kisiyasa. řaafiki penđekezo kuwa mřagusano huu wa luęa ainaři husababiša ukopano na řařitimiša kuwa asili ya neno ‘vita’ ni la kukořa kuřoka kiPortugesesi kuja kiSwahili pane kuliřokeya uvumbuzi ili kulipa muunro wa mofolojiya ya kiSwahili. Luęa ni nyingi sana katika mabara haya lakini tuličaguwa kimakusudi luęa fulani kwa sababu tulifahamu zařošeleza kupata data tuliyohiřajiya kwa učanganuzi na mafafanuzi yetu.

Usuli wa ‘kita’

Kisisi, ‘vita’ ni neno lililokopa kuřoka luęa za kiRomansi (kiFaransa, kiřaliyani, kiHispanyola, kiPortugesesi) au kiJarumani (ka mbali sana kisauři) kama jeřwali linavoařiriya hapa čini. Haswa, ‘vita’ ni kiPortugesesi ka kubařilika /geha/ ikawa /kita/ ka kiSwahili. Kamba sauři /g/ ka kiSwahili huweza kuřamka /k/ kama kenye neno /giza/, /kiza/. Ama /t/ huweza kugeuka /h/ kama ilivo katika kiMijikenra čoř^he. Ka mfano, /muhi/, /muho/ ni /mti/, /mto/ kiMijikenra na kiSwahili mřawaliya. Ka hivo, /geha/ kiPortugesesi ni /kita/ kiSwahili kwa sababu kiSwahili kina neno lake halisi la vita, kama tuřakavoleza bařdaye.

Vita haigawiki

Ufafanuzi wa kugawa /kita, vita/ haukuřajwa katika makala ya Mkaza, Maalim aliřaja kenye makala tulorejeleza řanbihini, na tukitizama kiMijikenra kunawo mfano wa /čiřsaka/ umoja na /viřsaka/ wingi, ka maana ya ‘kičaka/vičaka’ *bush/bushes* na viyambiši ngeli ni /č/, /vi/. řafauti na kiSwahili ambapo lazima palikuwako na umoja /kita/ kama alivosema Maalim, kwa sababu shariya ya kisarufi haikubali kuwako wingi bila umoja (Mazrui, 1981), kiMijikenra ambako neno /viha/ liko hakuna umoja wake /kiha/ au /čiha/ (nimeteřemeya *Kamusi la Mgombato*, sikuuliziya kwa wařaalamu). Na ikiwa hamuna umoja wa ‘viha’, na ‘kita’ inadhaniwa kuadimika kimatumizi, řasubutu kusema mfano huu wa kita/vita ni kama wa kiřabu/viřabu katika kiSwahili. kiSwahili kilivumbuwa wingi wa /kiřabu/ ka kaiřa ya upatanišo lakini /ki-/ katika /kiřabu/ si mofimu tegemezi bali ni asili katika mofimu huru lililotoka kiyArabu /kiřaab/ mzizi wake ‘křb’. Hivo basi, ile /ki-/ katika neno /kita/ si kiyambiši ča ngeli bali huřamka kama mofimu huru ‘kita’ ambayo iřaruři ka kiPortugesesi kama tulivosema awali. Mfano mengine ni neno ‘vitamini’ ambapo /vi-/ katika neno hilo ni silabi ya mofimu huru (nomino) na wala si kiyambiši ča ngeli wingi.

¹ Rejeleza čaka <https://kinawenyewe.wordpress.com/2017/02/16/ni-kiasi-cha-sio-kiasi-ya/>

Je, /-ta/ ni 'vita'?

Ama kuhusu /-ta/, kama alivošahadiza Maalim Kenye makala kadimu ya 2017 yaliyoeleza asili ya 'vita', kamba imetumika katika 'humta pembe' (ubeṭi wa 14 katika Utenzi wa Al Inkishafi) tuṭaona kuwa ina maana ya 'kupiga' kama ilivo katika Uṭeṇḍi wa Paṭe, 'wawapi wata ziyemba? Mauṭi imewakumba' (Sacleux, 1939 uk. 851) na imekuja ka maana ya 'piga' na piya kinahau 'kupiga kilemba'. Ubeṭi wa 14 uliyorejelewa awali wasema hivi:

Ni kama kisima kisicho ombe
Chenye **mta** paa mwana wa ng'ombe
Endao kwegema **humta pembe** (msisitizo ni wetu)
Asipate kamwe kunwa maiye

Duniya imefananišwa na kisima kisiṅo na kina na ṅalinrwa na mana wa ng'ombe ambaye humpiga pembe anayekikaribiya. Neno /m-ta/ na /hu-m-ta/ limetumika ka maana ya 'kupiga' katika ubeṭi huwo. Peṇḍekezo letu ni kamba /hu-m-ta/ na /wa-ta/ hiyo /-ta/ kama ilivo katika maneno hayo inaswilihi zaidi 'kupiga' kuliko 'vita' na mbali kiḍogo na 'kušambulia' kama ilivofasiliwa katika *Tenzi Tatu za Kale* (Mulokozi, 1999 uk. 85).

ṅiSwahili ṅinaṅo neno lake la 'vita'

Je, ṅiSwahili haṅina neno limaanišalo 'war'? Iṭaonekana ṅinaṅo. 'K^honro' nrilo neno lenyewe. Na kama jeḍwali liyonešavo luḅa za kiBantu: kiŠona, ṅiṅewa, ṅiMidziṅena zinazo neno hilo hilo ka maṭamši ṭafauti ya ṅiSwahili: /kondo/, /nkhondo/, /kondo/ mṭawaliya. Neno hili 'k^honro' limetumika kenye ubeṭi wa 68 katika Utenzi wa Al Inkishafi (Mlamali, 1980 uk. 60) nawo wasema hivi:

Tafakari siku ya kwima **kondo** (msisitizo ni wetu)
Ya kuaridhiwa kula kitendo
Pindi madhulumu atapo ondo
Achamba: Ya Rabbi namuwa naye.

Manadamu anakumbušwa siku ya kusimama vita (Siku ya Kiyama) wakaṭi alod'ulumuwa aṭakapo piga goti mbele ya Mungu amambiye amamuliye haki baina yake na alomḍulumu. Ka hivo ṅiSwahili ṅinaṅo istilahi ya 'vita' ṅangu azali ikikumbuka kuwa Uṭeṇḍi huu ulitunḅa ka luḅa ya kiNḅozi, mame-luḅa wa kiSwahili.

Ni sawa piya kusema 'vita ya'

Ka mintarafu ya mayelezo hayo juu, ni wazi basi, wasemawo 'vita ya' na 'vita va' wako sawa kisarufi na ni kiSwahili fasaha. Asemaye 'vita va' nrivo ilivo ka sababu kiSwahili ni luḅa ya upatanišo wa kisarufi. Na asemaye 'vita ya' piya ni sawa ka sababu maneno yaliyokoṅa kuṭoka luḅa nyengine katika kiSwahili huweka kenye ngeli ya N-N (*Modern Swahili Grammar* (Mohamed, 2001)) ambayo mofimu kihusiši ni 'ya'. Ka mfano kiumoja 'gari ya', 'kompyuta ya', 'ḍawa ya', 'vita ya' na 'gari za', 'kompyuta za', 'ḍawa za', 'vita za' katika wingi. ṭaweza piya kusema, "vitamini ya/za kujenga mili", ka sababu hapa /vi-/ ni sehemu ya mofimu huru (nomino) na wala si kiyambiši ṅa wingi.

Ama kuhusu masiyala ya 'vita ya' kuwamo kenye ngeli mbili, katika kiSwahili Asiliya (lahaja ṭisiya za mambawo wa pani ya Kenya) wazungumzaji wake husema 'marafiki zangu' ikawa 'marafiki' imo katika ngeli ya JI-MA na mofimu kiwakiliši ṅa kivumiši ni ṅa ngeli ya N-N. Ka mnasaba kuwa 'vita' imo katika KI-VI, ambapo tumeoneša sivo katika makala haya, basi yaweza kuṅukuwa 'ya' ambaṅo ni kihusiši ṅa ngeli ya N-N ka sababu kiSwahili Asiliya ṅakubali matumizi ya viwakiliši va ngeli mbili katika mfwatano mmoja na likiwa ni neno lililokoṅa.

Hiṭimišo

Imewafiki kuwa 'kita' nriyo asili ya 'vita' lakini si kamba yaṭokana na /-ta/ kama alivonena Maalim Abdalla kenye makala tuliyonukuu ṭanbihini kuhusu asili ya 'vita' au kama alivotaṅa usuli wa 'vita' kenye makala ya Mkaza. Kinyumewe, uṅanganuzi wetu umed'ihiriša kuwa ni neno lililokoṅa kuṭoka kiPortugesesi /geha/, kani maPortugesesi waliṭawala sehemu hizi wakaṭi mmoja na maneno yawo yakaṅiṅiṅi katika kiSwahili. Asili ni /kita/ na kiSwahili kikavumbuwa, ka kutumiya kiyasi, wingi wake /vita/ kama ilivofanza kenye neno /kiṭabu/ na ka wingi /viṭabu/ na /vitamini/ kuṭokuwa na hali ya umoja.

Marejelezo

- Abdalla, A. (2024). Yatokanayo na mkaza (wa)... Kandi binafsi ya Maalim Abdilatif Abdalla.
- Abdalla, A. (2017, February 16). Ni “kiasi cha...” sio “kiasi ya...”. Kina Wenyewe.
<https://kinawenyewe.wordpress.com/2017/02/16/ni-kiasi-cha-sio-kiasi-ya/>
- Mazrui, A. M. (1981). *Acceptability in a planned standard: The case of Swahili in Kenya*. Tasnifu ya Uzamifu (Haijachapishwa). Stanford University, Stanford.
- Mlamali, M (1980). *Ikisiri ya Inkishafi*. Longman.
- Mulokozi M.M (Mh.) (2012). *Tenzi Tatu za Kale*. TUKI.
- Mwalonya, J., Nicolle, A., Nicolle, S. & Zimbu, J. (2004). *Mgombato: Digo-English-Swahili dictionary*. Bible Translation Literacy.
- Sacleux, C. S. (1939). *Dictionnaire Swahili-Francais*. Institut d' Ethnologie.

KIYAMBATIŠO I

JEDWALI LA SAMPULI YA TAFSIRI ZA NENO “WAR” KATIKA LUĞA ZA KILIMWENGU			
ULAYA	TAFSIRI	AFRIKA	TAFSIRI
Bulgarian	Война /voïna/	Arabic	Harb
Croatian	Rat/vojna	Somali	Dagaal
Czech	Válka	Amharic	T’orineti
Danish	Krig	Oromo	Waraana
Dutch	Oorlog/krijg	Igbo	Agha
English	War	Hausa	Yaki
Estonian	Sõda /sota/	Yoruba	Ogun
Finnish	Sota	Kalenjin	Boriet
French	Guerre /giigh//lutter	BANTU	
German	Krieg	Luganda	Olutalo
Greek	Pólemos	Kinyarwanda	Intambara
Hungarian	Háború/harc	Shona	Hondo
Irish	Coimhlint ghéar	Xhosa	Imfazwe
Italian	Guerra /gerra/	Zulu	Impi
Latvian	Karš /karsh/	Chewa (Nyanja)	Nkhondo
Lithuanian	Karas	Sesotho	Ntoa
Maltese	Gwerra	Sukuma	Fida
Polish	Wojna /voïna/	Gikuyu	Kau
Portuguese	Guerra (hutamkwa / geha /)	Luhya	Olutalo/Eliye
Romanian	Război	Kamba	Kau
Slovak	Vojna	Gusii	Esegi
Slovenian	Vojna	Mijikenra	Viha/ kondo
Spanish	Guerra / gerra /	Giriama	Viha cf gwira and Romance Languages
Swedish	Krig	Swahili	Vita/ k^hondo
Latin	Bellum		
ASIA	TAFSIRI	AMERIKA KUSINI	TAFSIRI
Chinese	Zhànzhēng	Quechua	Awqay
Hindi	Yuddha	Guarani	Ñorãirõ
Indonesian	Perang	Aymara	Ch'axwa
Bengali	Yud'dha		
Japanese	Sensõ		
Sindhi/Urdu	Janga		

Asili: <https://translate.google.com/?sl=en&tl=de&text=war&op=translate> na usaidizi wa kiBantu na luğa nyengine za kiKenya kutoka wanaCHAKIKA, UoK.

Kauli Mtakaso: Maelezo yaliyomo humu ni yangu na si ya UoK wala Idara yetu. Kuhusu makala haya, na Elimu ka jumla, wasiliyana nami mkarama@kabianga.ac.ke.